

A NÉMET SZÖVETSÉGI ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG A NÁCI REZSIMET DICSÓÍTÓ GYŰLÉSEK TILALMÁRÓL

A karlsruhei bíróság első szenátusa 2009. november 4-én hozott döntésével alkotmányosnak mondta a német büntető törvénykönyv 2005-ben megszigorított igazgatási passzusát, amely így korlátját jelentheti olyan újnáci gyűlések tartásának is, mint a Rudolf Hess sírhelyénél, a bajorországi Wunsiedelben évente tartott emlékmenet.¹ A döntés mind anyagi alkotmányjogi, mind pedig az alkotmánybírósi eljárásjog szempontjából hozott egy-egy jelentős újdonságot. Az anyagi jogi nóvum, hogy az alkotmánybírók annak ellenére nem ítélték az alaptörvény véleményszabadságot garantáló 5. §-ába ütközőnek a büntető törvénykönyv uszítást szabályozó 130. §-ának (4) bekezdését, hogy azt kifejezetten különös, vagyis nem általános törvényi korlátozásnak minősítették. Márpedig a *Grundgesetz* 5. §-ának (2) bekezdése értelmében az (1) bekezdésben szabályozott véleménynyilvánítási jog korlátját csak az ifjúság védelmét szolgáló törvényi előírások, az egyéni becsület joga és az úgynevezett általános törvények képezhetik. A bírák mostani, a határozat rendelkező részében is kiemelt indokolása szerint a büntető törvénykönyv vizsgált rendelkezése mint nem általános törvényi előírás azért nem sérti mégsem az alaptörvényt, mert azok a jogszabályi rendelkezések, amelyek a nemzetiszocialista erőszak- és önkényuralmi rendszer propagandisztikus helyeslésének gátat szabnak – mint a véleménykorlátozó különjog tilalma alóli kivételek –, az 5. § természetéből következnek. Ennek a kivételnek a magyarázata pedig az a jogtalanság és borzalom, amelyet a nácizmus Németország révén szabadított egész Európára és a világ jelentős részére, amely szöges ellentétben áll a második világháború után létrejött Német Szövetségi Köztársaságnak ezt a múltat elutasító identitásával.

A döntés eljárásjogi újdonsága pedig az, hogy az alkotmányjogi panasz benyújtója, aki korábban éven keresztül, egészen 2010-ig minden év augusztus 20. napjára bejelentette a „Rudolf Hess emlékmenetet”, röviddel a döntés kihirdetését megelőzően meghalt. A bírák azonban úgy ítélték meg, hogy

az alkotmányjogi panasz nem kizárólag az indítványozó személyes jogait érinti (amennyiben utólag jóváhagyja a Szövetségi Közigazgatási Bíróságnak a 2005. évi összejövetelet betiltó döntését), hanem tisztázza a véleménynyilvánítás alkotmányos korlátait számos jövőbeni nyilvános gyűlés tekintetében, ezért indítványozó hiányában is nyilvánosságra hozták általános alkotmányos jelentőségű határozatukat a már döntésre érett ügyben.

A NEONÁCI HESS-EMLEKMENETEK ÉS JOGI KEZELÉSÜK

A nürnbergi perben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélt egykori Hitler-helyettes – aki 1987 augusztusában lett öngyilkos berlini börtönében – emlékére először 1988-ban, egy évvel a halála után szerveztek menetet Wunsiedelben, mintegy százhusz német újnáci részvételével, akikhez a következő években már külföldiek is csatlakoztak.² 1991-re már háromezerre nőtt a résztvevők és majdnem ugyanennyire az antifasiszta ellentüntetők száma, de a rendőrségi tiltások hatására a rendezvény részben más helyszínekre, például Luxembourgba költözött, ahol a hatóságok közel kétszáz tüntetőt előállítottak, így 2001-ig stagnálás következett, egyre csökkenő számú illegális résztvevővel.

2001-ben nyújtotta be a mostani eljárás indítványozója bejelentését 2010-ig, amelyet az elsőfokú fórum elutasított ugyan, a fellebbezés folytán eljáró bajorországi Tartományi Közigazgatási Bíróság azonban tudomásul vette, mondván, a menet nem jelent veszélyt a közbiztonságra és a közrendre Wunsiedel környékén. Így azután ismét ezer neonáci masírozott mintegy kétszáz ellentüntető által kísérve, és ezek a számok évről évre újra növekedtek, 2004-ben Németország-szerte már négyezer náci és ezerháromszáz antifasiszta vett részt a rendezvényen.

Ennek hatására a német törvényhozás 2005 tavaszán szigorította mind a gyülekezési jogról szóló

A KIVÉTELNEK A MAGYARÁZATA AZ A JOGTALANSÁG ÉS BORZALOM, AMELYET A NÁCIZMUS NÉMETORSZÁG RÉVÉN SZABADÍTOTT EGÉSZ EURÓPÁRA ÉS A VILÁG JELENTŐS RÉSZÉRE.

törvényt, mind a büntető törvénykönyvet. A büntető törvénykönyv most alkotmányosnak nyilvánított 130. §-ának új (4) bekezdése három évig terjedő szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel fenyegeti azt, aki nyilvánosan vagy egy gyűlés keretében a közbékét az áldozatok méltóságát sértő módon azal zavarja meg, hogy a nemzetiszocialista erőszak és önkényuralmi rendszert helyesli, dicsőíti vagy igazolja. A gyülekezési jogban pedig úgy nyert jelentőséget a módosítás, hogy a hatóság megtilthatja a gyűlést vagy a felvonulást, ha a jóváhagyáskor fennálló körülményekből arra következtet, hogy annak megtartása közvetlenül veszélyeztetné a közbiztonságot vagy a közrendet. Ez a veszélyhelyzet pedig az Alkotmánybíróság egy korábbi határozata értelmében elsősorban akkor feltételezhető, ha büntetőjogi normák megsértése fenyeget. A mostani alkotmánybíróági döntés pedig a jogszabályi módosítást a törvényhozó reakciójaként értékeli a közbeszédben előforduló különösen veszélyes konkrét politikai megnyilvánulásokra.³

A törvényi szigorítás egyszersmind ismét megkeményítette a német bíróságok gyakorlatát, amelyek 2006-ban Wunsiedelben és néhány más németországi településen is betiltották a megemlékezéseket. Egy 2007-es, az izgatási szabályozás ellen, a véleményszabadságért Jénában tartott rendezvényen a neonáci NDP elnöke Rudolf Hesse nyilvánosan Nobel-békédíjra javasolta, amiért büntetőeljárás indult ellene a nemzetiszocializmus dicsőítése miatt. 2008-ban azután már egész Németországban sikertelen lett az emlékmenet megtartása. A 2001-ben tíz évre Wunsiedelbe bejelentett emlékmenet 2009. augusztus 22-ére tervezett rendezvénye kapcsán a Szövetségi Alkotmánybíróság első szenátusának első kamarája augusztus 10-én hozott határozatával elutasította a bírósági elutasító döntés felfüggesztésére vonatkozó sürgősségi indítványt azzal, hogy hamarosan dönteni fog a megemlékezést évente ismétlődően betiltó közigazgatási bírósági döntés ellen benyújtott alkotmányjogi panaszról.⁴ Miután 2009-ben lehetetlenné vált a menet németországi megtartása, felmerült Magyarországra exportálásának ötlete a 2005-ben idehaza betiltott Vér és Becsület Ifjúsági, Kulturális és Hagyományörző Egyesület utódszervezetének szánított Blood and Honour Hungária meghívása nyomán.⁵ A rendőrség a bejelentést nem vette tudomásul, így Magyarország sem vált az emlékmenet menedékhelyévé.

AZ EMBERI MÉLTÓSÁG VÉDELMEBEN – AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG EDDIGI GYAKORLATA

Az Alkotmánybíróság mostani érvelésének ismertetése előtt érdemes röviden áttekinteni a testület eddigi gyakorlatát a véleménynyilvánítással és azon belül is különösen a gyűlöletbeszédnek minősülő megszólalásokkal kapcsolatban.

A Szövetségi Alkotmánybíróság az emberi méltóságot sértő beszédekkel kapcsolatban a német alaptörvénynek mint „a méltóság alkotmányának”⁶ a sérthetetlen emberi méltóságról [1. cikkely (1) bekezdés], a személyiség szabad kibontakoztatásához fűződő általános személyiségi jogról [2. cikkely (1) bekezdés], valamint a véleményszabadság korlátairól [5. cikkely (2) bekezdés] szóló rendelkezéseinek keresztül kialakította a mindenki által tiszteletben tartandó „becsület” széles körű védelmét. Ennek alapján a becsületsértés büntető törvénykönyvi tényállása védelmet biztosít a gyűlöletbeszéd ellen. Ennek alkotmányosságát a testület a következőképpen foglalta össze: „A véleményszabadság semmi esetre sem élvez mindenkor előnyt a személyiség védelmével szemben [...] Sokkal inkább ahol a vélemény kifejezését formális büntetőjogi becsületsértésnek vagy rágalmazásnak kell tekinteni, ott a személyiség védelmét automatikusan a véleménynyilvánítás szabadsága elé kell helyezni [...] Ahol a vélemények szabadsága tényszerű feltételezéseken alapul, ez a védelem függhet a háttérben meghúzódó tényszerű feltételezésekben rejlő igazságtól. Ha ezeket a feltételezéseket valótlannak találták, a véleménynyilvánítási szabadság automatikusan alárendelhető a személyiség védelmének [...] Más esetekben azt kell eldönteni, melyik jogi érdek érdemel védelmet az adott esetben. Még ilyenkor is szem előtt kell tartani, hogy fontos közügyek esetében a szólásszabadság mellett szóló vélelem érvényesül.”⁷

A holokauszttagadás mint a gyűlöletbeszéd speciális megnyilvánulása tekintetében Németországban mind a törvényhozó, mind az Alkotmánybíróság felismerte a sajátos kezelés szükségességét a növekvő neonáci veszéllyel szembeni jogállami fellépés érdekében.⁸ 1984 óta kétféle tiltott formája alakult ki a holokauszttagadásnak a büntető törvénykönyvben. Az úgynevezett egyszerű holokauszttagadás, amely a tényeket vonja kétségbe, és a minősített eset, amely normatív következtetést vagy cselekvésre való

JOGON TÚL?
AZ ALKOTMÁNYBÍRÁK
ÚJ ÉRVELÉSE

felhívást is tartalmaz. Korábban a hasonló kijelentéseket becsületsértésként bírálták el, ami az általános szabályok szerint lehetővé tette a valóság bizonyítását. Ez viszont további lehetőséget biztosított a holokausztagadóinak nézeteik terjesztésére a bírósági eljárás keretében. Az új, speciális tényállás szerint viszont nincs helye a valóság bizonyításának, amit az Alkotmánybíróság a következő érveléssel fogadott el: „A tényállások védelme csak ott ér véget, ahol az ügyvezetett tény semmivel sem járul hozzá az alkotmányosan védett véleményalakításhoz. Ebben a tekintetben a hamis tény állítása nem jelent védelemre méltó érdeket. Ezért az Alkotmánybíróság következetesen úgy döntött, hogy a szándékos, igazolhatóan hamis tényállítást nem védi a szólásszabadság.”⁹

Az Alkotmánybíróság tehát a holokausztagadás mindkét formája esetében igazoltnak minősítette a korlátozást, mégpedig abból kiindulva, hogy a zsidók üldözésének tagadása e csoport megsértésének tekintendő. Tekintettel a zsidó lakosságnak a nemzetiszocialista rezsim általi üldöztetésére, a ma Németországban élő zsidó emberek becsülete, méltósága és biztonságérzete elleni támadással szemben a büntetőjogi eszközök bevetése is indokolt. Ugyanakkor az alkotmánybírák többé-kevésbé elismerték, hogy a holokausztagadás tiltásával tartalmak között különböztet a jogalkotó, ami elmentés a német Alkotmánybíróságnak a véleményszabadság tartalommentes korlátozására vonatkozó általános doktrínájával.¹⁰ Vagyis aligha vitatható, hogy a nemzetiszocialista múlt traumája miatt az Alkotmánybíróság úgy tekint az ezt felidéző gyűlöletbeszéd korlátozására, mint „kivételes esetre”, amely Németországban igazolhatja a hagyományos szólásszabadság-doktrína részleges újragondolását. (Külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy vajon ez a kivételes kezelés nem indokolt-e Hitler néhány európai szövetségeseinek országában, például Magyarországon is.) A német közvélemény és a jogi irodalom képviselői támogatásukról biztosították ezt a gyakorlatot. Egyesek legfeljebb azt vetették fel, hogy nem lenne-e helyesebb ezzel kapcsolatban „az őszinteség, vagyis annak elismerése, hogy létezik egy szólásszabadsággal kapcsolatos doktrína a »normál« esetekre, és egy valamelyest különböző doktrína erre a »kivételes« esetre”.¹¹

A most meghozott döntést abból a szempontból is érdemes megvizsgálni, vajon abban nem éppen ez a kívánt őszinteség nyilvánul-e meg.

AZ ALKOTMÁNYELLENES
NÉZETEK TERJESZTÉSE ÖN-
MAGÁBAN NEM, CSAK AZ
ALKOTMÁNY SZABAD, DE-
MOKRATIKUS RENDJÉ-
VEL SZEMBEN AKTÍV, HAR-
COS, AGRESSZÍV ALAPÁLLÁS
KORLÁTOZHATÓ.

Kétségtől ennak a „normál”, illetve „kivételes” szólásszabadság-doktrínának a megkülönböztetésére utal, hogy az alkotmánybírák ebben az esetben elismerték: a korlátozás nem az alaptörvény 5. § (2) bekezdésében megkövetelt általános törvényben történt, mégis igazolható. Az általános törvények révén megvalósuló korlátozásnak – amelyet nevezhetnénk akár „normálisnak” is – mindig kellően nyitottan megfogalmazottnak kell lennie, és sohasem irányulhat meghatározott meggyőződések, álláspontok vagy ideológiák ellen. Ez egyébként következik az alaptörvény 3. § (3) bekezdésének a politikai nézetek szerinti diszkrimináció tilalmára vonatkozó rendelkezéséből is. A szólásszabadságnak ez a doktrínája épít a szabad vélemények nyílt összeütkezésében rejlő erejére, ami hatásos fegyver lehet a totalitárius és embertelen ideológiák elleni harcban is. Ennek megfelelően még a nemzetiszocialista eszmék terjesztése mint az alkotmányos rend radikális megkérdőjelezése sem feltétlenül esik kívül a véleményszabadság védelmi körén. Az ilyen nézetek révén fenyegető veszélyeket alapvetően a szabad poli-

tikai vita keretében kell leküzdeni. (Ez a gondolat kísértetiesen emlékeztet a magyar Alkotmánybíróság 1992-es érvelésére, amellyel azt indokolta, miért tartja a gyalázkodás büntetőjogi szankcionálását alkotmányellenesnek: „Politikai kultúra és egészségesen reflektáló közvélemény csakis öntisztulással alakulhat ki. Aki tehát gyalázkodik,

magát bélyegzi meg, s lesz a közvélemény szemében »gyalázkodó«. A gyalázkodásra bírálat kell hogy feleljen.¹²) Éppen ezért – érvelnek a karlsruhei alkotmánybírák – az alaptörvénnyel nem lenne összeegyeztethető a jobboldali radikális és nemzetiszocialista gondolatok általános tilalma, egyedül azok tartalmának káros szellemi hatására tekintettel. Vagyis az alkotmányellenes nézetek terjesztése önmagában nem, csak az alkotmány szabad, demokratikus rendjével szemben aktív, harcos, agresszív alapállás korlátozható. Másként fogalmazva: nem az eszmék, hanem a valóban elkövetett bűncselekmények helyeslése büntethető.

Azt követően viszont, hogy a testület kivételesen elfogadta a nem általános törvényben történő korlátozást, a továbbiakban ezt a speciális törvényi korlátozást vizsgálta – immár az általánosan alkalmazott teszt alapján –, és megállapította, hogy a szabályo-

zás kielégíti a szükségesség és az arányosság követelményét. Ennek keretében a bírák a korlátozás legitimitelját a közbéke, azon belül is a nyilvános viták békés jellegének védelmében jelölték meg. Ugyanakkor az újabb teszt szűkíti is a közbékének az utóbbi időben a rendesbíróságok által meglehetősen szélesen értelmezett fogalmát. Ebben a szűkebb értelemben az nem általában a szellemi klíma totális ideológiákkal vagy a történelem nyilvánvalóan hamis értelmezésével történő megmérgezését, hanem annak az erőszak- és önkényuralmi rendszernek a magasztalását foglalja magában, amely ma is agressziót és támadást jelent a lakosság azon csoportjai számára, akik értékeikben és jogaikban megkérdőjelezve érzik magukat. A közbéke zavarásának ez a büntetőjogi korlátozást megalapozó fogalma az alkotmánybírák szerint már kellően határozott ahhoz, hogy kielégítse az alaptörvény 103. § (2) bekezdésének a jogbiztonsággal szemben támasztott követelményeit is.

A korlátozás alkotmányossága tehát előfeltételezi a nemzetiszocializmus mint történelmileg megvalósult erőszak- és önkényuralmi rendszer helyeslését. Ez pedig megvalósulhat egy történelmi személyiség, mint amilyen Rudolf Hess volt, glorifikálásában, ha a konkrét körülményekből egyértelmű, hogy az adott személy a náci rezsim szimbolikus figurájaként szolgál. Márpedig azt illetően, hogy a közigazgatási bíróság által betiltott Rudolf Hess-emlékmenet a nemzetiszocializmus helyeslését célozta, az Alkotmánybíróságnak nem voltak kétségei.

Összefoglalva az alkotmánybírák mostani indokolását: a büntető törvénykönyv 130. § (4) bekezdésében szereplő, a nemzetiszocialista önkényuralmat helyeslő, dicsőítő vagy igazoló demonstrációkkal kapcsolatos „kivételes” elbánást éppen az igazolja, hogy az ilyen rendezvényeket nem is lehetne általános törvényben korlátozni, mert az egyedi náci rezsim szörnyűségei szétfeszítik az általános kategóriák kereteit, ezért azokkal szemben az általános törvények nem elégségesek. Márpedig a német alaptörvény éppen a nemzetiszocializmus jogtalanságának egyszer s mindenkorra történő kizárására jött létre. Az érvelés legmeglepőbb eleme, hogy a testület tagjai a gyűlölködő beszéd korlátozásának alkotmányos legitimálására – ellentétben az eddig megszokott megoldással – nem az alaptörvény emberi méltóságra vonatkozó rendelkezéseit, hanem egy látszólag jogon kívüli magyarázatot használtak.

A nemzetiszocializmusnak ez a megközelítése nem teljesen előzmények nélküli a német gondolkodásban. 1945-ben Németország amerikai megszállási övezetében törvényben mondták ki, hogy „azok a cselekmények, amelyek a nácizmus ellen irányultak, nem büntethetőek”.¹³ Gustav Radbruch alkalmaz-

ta a náci bűnökre a törvényes jogtalanság (*gesetzliches Unrecht*) fogalmát az illegitim nemzetiszocialista rezsim legalitásának megkérdőjelezésére. Hannah Arendt, a náciak elől az Egyesült Államokba emigrált német társadalomtudós 1946-ban a következőket írta egykori tanárának, Karl Jaspersnek: „a náci bűnök, úgy tűnik számomra, lerombolják a jog kereteit, éppen ebben áll szörnyűségük: Göring felkötése szükséges, ám nem elégséges. E bűn, minden más büntetőjogi bűnnel szemben, meghalad és összerombol minden jogrendet.”¹⁴ Arendt – Jaspers kritikája¹⁵ ellenére – még *Az emberi természet és A totalitarizmus gyökerei* című, az 1950-es években írott munkáiban is fenntartja, hogy a „radikális gonosz” büntethetetlen, mert semmilyen büntetés nem érhet fel vele, megbocsáthatatlan, és mivel az emberi lényeg legmélyéről ered, meghaladja a megérthetőség határait.¹⁶

*

A kérdés most már csak az, vajon elfogadhatjuk-e alkotmányos jogok korlátozásának igazolására az önkényuralmi rendszerek emberi értelem számára felfoghatatlan, jogilag megfoghatatlan természetére vonatkozó hivatkozást. Az viszont kevésbé vitás, hogy a nemzetiszocialista múlt és a nácizmus terjedésének jelenlegi reális veszélye indokolhatja az ezzel kapcsolatos szöveg speciális korlátozását. Egy ilyen „kivételes” elbánás szükségességének felismerése segíthetne a magyar jogalkotónak és jogalkalmazóknak, beleértve az Alkotmánybíróságot is, a gyűlöletbeszéd-csapdából való kiszabadulásban. Mert az aligha vitás, hogy a magyar alkotmánybíráknak az az 1992-es feltételezése – amely, mint láttuk, a német Alkotmánybíróságot csak a „normális” szólásszabadság-doktrína kidolgozásában segítette –, hogy az uszítókkal való társadalmi vita majd visszaszorítja a gyűlöletbeszédet, nem bizonyult helytállóknak. Időközben bekerült az Európai Parlamentbe, döngeti a magyar törvényhozás kapuját az a politikai párt, amelynek cselekedetei nem ritkán valósítják meg a nácizmus helyeslését, dicsőítését, igazolását.

Halmai Gábor

JEGYZETEK

1. BVerfG, 1 BvR 2150/08 vom 4. 11.2009, Absatz-Nr. (1-110), http://www.bverf.de/entscheidungen/rs20091104_1bvr215008.html.
2. A rendezvények történetét lásd részletesen B. SIMON Krisztián: *Neonáci Hess-emlékmenet Budapesten? – Bi-*

- zonytalan randevú, Magyar Narancs 2009/33; illetve *Rudolf-Heß-Gedenkmarsch*, <http://de.wikipedia.org/wiki/Rudolf-Heß-Gedenkmarsch>.
3. Az újnácikkal szembeni rendesbíróági „bekeményítés” jele az, hogy a Szövetségi Legfelső Bíróság (*Bundesgerichtshof*) 2009. december 3-án hozott ítéletében egy korábban betiltott neonáci bajtársi szövetség (*Kameradschaft Sturm 34*) tagjai által elkövetett erőszakos cselekményeket bünszövetkezetben elkövetettnek minősítette, anélkül, hogy ehhez megkövetelte volna a csoport szervezatkénti működését, ami megkönnyíti az ilyen faji motivációjú bűncselekmények szigorúbb megítélését. *Freispruch vom Vorwurf der Bildung einer kriminellen Vereinigung aufgehoben*, <http://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-bin/rechtsprechung/document.py?Gericht=bgh&Art=en&Datum=Aktuell&Sort=12288&nr=50124&linked=pm&Blank=1>.
 4. 1 BvQ 34/09.
 5. Magyarország kiválasztását nyilván befolyásolta, hogy 2009 februárjában német és más európai neonácik már zavartalanul ünnepelhették együtt a budapesti Hősök terén a „bajtársiasság napját”.
 6. Ezzel a jelzős szerkezettel különböztette meg a német alaptörvényt a „szabadság alkotmányának” tekintett amerikaiától Winfried Brugger, lásd „*A német a méltóság, az amerikai a szabadság alkotmánya.*” Winfried Bruggerrel, a Heidelbergi Egyetem professzorával Halmai Gábor beszélget, *Fundamentum* 2008/2. 21–24.
 7. BVerfGE 90, 241, 248 ff. (1994).
 8. A szabályozás kialakulásának történetéről lásd részletesen HALMAI Gábor: *A véleményszabadság határai*, Budapest, Atlantisz, 1994, 190–201.
 9. BVerfGE 90, 241, 247–248 (1994).
 10. Az 1994-es döntést mint tartalmak közötti megkülönböztetést magában foglalót bírálta például RONALD DWORKIN: *The Unbearable Cost of Liberty*, Index on Censorship, Vol. 24. 1995, 43–46. Idézi SAJÓ András: *A szólásszabadság kézikönyve*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 2005, 70.
 11. Lásd Brugger-interjú (6. vj.) 23.
 12. 30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 167.
 13. GUSTAV RADBRUCH: *Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog* in VARGA Csaba: *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977, 137.
 14. *Hannah Arendt – Karl Jaspers Correspondence, 1926–1969*, szerk. Lotte KOHLER – Hans SANER, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1992, 54. Idézi BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Budapest, Osiris, 1995, 162. A levélváltásra történő figyelemfelhívásért köszönettel tartozom Salát Orsolynak.
 15. „...a bűn, amely meghaladja a büntetőjogi meghatározhatóság mértékét, elkerülhetetlenül valamely – sátáni – nagysággal» egészül ki, amely számomra, legalábbis a nációra alkalmazva nem tűnik elfogadhatónak, ahogy Hitler »démonikus« volta ellen is tiltakozom. Számomra úgy tűnik, hogy ezen eseményeket teljes banalításukban, prózai trivialitásukban kell vizsgálni, mert ez az, ami valójában meghatározza őket.” Lásd *Hannah Arendt – Karl Jaspers Correspondence* (14. vj.) 62, idézi BRAUN (14. vj.) 179.
 16. Fordulat csak a 60-as évek elején írott, *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében következik be álláspontjában. Itt már – részben Jaspersnek a „gonosz banalításáról” írott szavai (amelyek a könyv alcímét is adták), részben férjének, Heinrich Blüchernek a gonoszról mint „felszínes jelenségről” mondott véleménye hatására – tudomásul veszi, sőt még Jaspers akkori kéteyeivel szemben védelmébe is veszi az egyik legfőbb náci háborús bűnös elleni jogi eljárást, még akkor is, ha utóbb úgy ítéli meg, hogy valójában Jeruzsálemben nem Eichmann, az egyén, sokkal inkább az antiszemitizmus ült a vádlottak padján.